

**MARQUES DE TERRISSAIRE
EN TERRA SIGILLATA HISPÀNICA
DE LA VIL·LA ROMANA DE TORRE LLAUDER
(MATARÓ, EL MARESME)**

Dedicat a l'amic Joan Bonamusa i Roura
(+21 juliol 2012)

El 31 de març de l'any 2011 es compliren els cinquanta anys de la descoberta d'aquesta important vil·la romana a cura de l'arqueòleg i historiador mataroní Marià Ribas i Bertran i el seu equip de col·laboradors¹; per això, tenint present aquesta efemèride, hem cregut oportú presentar, en la comunicació d'enguany, una temàtica relacionada amb materials trobats en aquesta vil·la.

Així, provinents de les excavacions dels anys seixanta, es conserva en el Museu de Mataró un notable i abundant conjunt de ceràmica *sigillata* en les seves diferents variants d'època altoimperial: itàlica/aretina, sudgàlica, tardoitàlica, hispànica i africana «A».

El lot de la *sigillata* hispànica, tant la llisa com la decorada, destaca de forma notòria respecte a la resta de produccions que hi són presents. Es pot constatar com els tallers de la Rioja varen importar massivament els seus productes, deixant-nos, a la vil·la romana de Torre Llauder, una mostra molt representativa que sobresurt per la seva abundància de la resta de troballes. Així mateix, cal afegir que en produccions decorades de la península Ibèrica també tenim la presència d'altres tallers, com pot ser el d'Abella de Solsona, però la seva quantia numèrica és molt menys significativa.

La sort que a Torre Llauder es localitzessin dos abocadors de deixalles domèstiques que contenien gran quantitat de fragments de ceràmica fina i altres materials, fa que aquest jaciment sigui quelcom privilegiat per a l'estudi i el coneixement del que era el comerç de les diverses produccions ceràmiques que arribaven a l'època romana i la seva cronologia.

Aquesta sumptuositat de troballes a Torre Llauder no ens ha d'estranyar gens en tant que, com sabem, es tractava de la vil·la romana més opulenta i important de la comarca i, a la vegada, els seus propietaris gaudien d'una gran capacitat econòmica.

La col·lecció de marques de terrissaire que presentem avui, com podeu veure, sols va referida a produccions que tingueren lloc a la península Ibèrica. A continuació, en un breu inventari analític, donem compte de les peces en qüestió:

1.- Fragment de paret de vas decorat a relleu, possiblement de la forma Drag. 37, amb decoració de cercles; just al dessota de la línia divisòria de la sanefa superior amb la inferior hi ha la lletra V en relleu, indicativa del terrissaire *Valerius Paternus*, molt possiblement de *Tritium Magallum* (GARABITO 1978, lám. 65, 115; MAYET 1984, 184, pl. CCXX, 712 i CCVI, 2.597; GARABITO *et alii* 1985, 139). D'aquest terrissaire, a la comarca del Maresme, hem localitzat dues altres marques intradecoratives, una al jaciment de Can Modolell a Cabrera de Mar (CLARIANA 2011, 82) i l'altra a Can Verboom de Premià de Dalt (COLL 2004, 400). Gl.: R-39, mat; P.: M-15 de fractura recta i ondulada. Ref.: TLL 7.697.

2.- Fragment de fons de copa, amb marca de cartel·la oblonga on consten les lletres «ARG» (RIBAS 1966, 28, 4). Possiblement es tracti d'una variant de la marca «EX OF AR» (MAYET 1984, pl. CCVIII, 44) de *Tritium Magallum* (Bezares). Gl.: S-39 semibrillant; P.: M-20 de fractura recta i ondulada, amb presència de punts blancs. Ref. TLL 7.147.

3.- Fragment de fons de pàtera corresponent a la forma Drag. 15/17 que conserva la característica motllura interna. La marca incompleta i dins cartel·la oblonga diu «.../V A^NT», fent nexa la lletra A amb l'N. Podria interpretar-se com de *Segius Avitus*, de *Tritium Magallum* (Bezares), o també SEGIANI (MAYET 1984, pl. CCXVII, 562) o Segius²; a més, Mayet considera que es recupera un nom d'arrel celta, *Avitus*. Gl.: P-35, semibrillant; P.: M-20, de fractura recta i terrosa, amb petits punts blancs. Ref. TLL 7.133.

4.- Fragment de fons de copa amb marca de cartel·la oblonga, on consten les lletres «CALVO» (RIBAS 1972, 166, fig. 40, 7). Es coneixen molts paral·lels d'aquesta marca, sovint es troba com «CALV·O» (MAYET 1984, CCIX, 108). L'O és abreviatura de la paraula *officina*. Correspon al terrissaire *Caius Lucretius* (?) de *Tritium Magallum* (Tricio). Gl.: S-39 brillant; P.: M-25 de fractura recta i ondulada.

5.- Fragment de fons de copa, on es repeteix l'anterior marca, també de cartel·la oblonga i les lletres «CALVO» (RIBAS 1972, 166, fig. 40, 8). Al seu dessota es copsa el grafit fet *post coctionem* amb lletres SA (?), possiblement una indicació de pertinença. Gl.: S-37 brillant; P.: M-37 de fractura terrosa i amb presència de punts blancs. Ref. TLL 7.141.

6.- Fragment de fons de copa amb restes de l'inici de la marca dins cartel·la oblonga, on es copsen les lletres «OFF/...». Podria correspondre a les marques «OF FIRM», de *Firmus*, de *Tritium Magallum* (MAYET 1984, pl. CCXI, 182), o bé a «OF·FIRTR», escrita de forma retrògrada o de mirall i que correspondria a *Firmvs Tritiensis*, també de *Tritium Magallum* (MAYET 1984, pl. CCXI, 187). Menys probabilitats tindria la marca «OF·FRA·M·IVR», de la qual sols es coneix

un exemplar de Numància (MAYET 1984, 136; pl. CCX, núm. 208). No obstant això, hem de dir que també podria donar-se el cas que simplement fos l'inici de la paraula OFF[ICINA]. Gl.: R-39 brillant; P.: L-35, de fractura recta i ondulada, amb petits punts blancs. Ref. TLL 7.143.

7.- Fragment de fons, sense peu, amb restes de la marca de cartel·la oblonga amb les lletres «OFIV/...». Per l'inici, sembla que pot correspondre a les marques OF IVMA del terrisser *Ivnivs* o *Ivlivs Ma(...)* de *Tritium Magallum* (Tricio i Bezares) (MAYET 1984, pl. CCXII, 249); o també, amb menys probabilitats, «IVNIR» del terrissaire *Ivnivs Ri(...)*, possiblement de *Tritium Magallum* (MAYET 1984, pl. CCXII, 257). Gl.: T-37, semibrillant; P.: M-35 de fractura recta i presència de petits punts blancs. Ref. TLL 7.149.

8.- Fragment de fons de copa, possiblement de la forma Drag. 27 (RIBAS 1972, 166, fig. 40, 15), amb marca de cartel·la rectangular on consta «M^AT^ERNI·T», fent nexa l'M amb l'A i la T amb l'E. La lletra R és quasi imperceptible, feta mitjançant dos traços. Correspondria al terrissaire *Maternvs Tritiensis* de *Tritium Magallum* (MAYET 1984, pl. CCXIV, 363; SOLOVERA-GARABITO 1986, p. 122, 18). Gl.: S-37 brillant; P.: L-47 de fractura recta i ondulada i terrosa, amb presència de punts blancs. Ref. TLL 7.136.

9.- Fragment de fons de copa, amb marca de cartel·la d'extrems bífids on consta l'acabament «.../OVI». És comparable amb la marca «IIX OF NOVI» (MAYET 1984, pl. CCXV, 424-425), del terrissaire *Novivs T(...)*, possiblement de *Tritium Magallum*. Gl.: S-39 brillant; P.: M-47 de fractura terrosa, amb presència de punts blancs. Ref. TLL 7.136.

10.- Fragment de fons de copa, amb marca de cartel·la oblonga, on es llegeix «SEMPRONI», del terrissaire *Sempronius* de *Tritium Magallum* (Tricio). A la vegada podem afegir que aquest es tracta d'un gentilici d'origen itàlic molt repartit a Hispània i, més concretament, a les oficines ceràmiques, on el trobem, a més, amb els *cognomina* d'*Aenus* (?), *Paternus* i *Valerianus* (MAYET 1984, pl. CCXVIII, 574 i 200). Gl.: S-39 mat; P.: M-45 de fractura recta, amb presència de punts blancs. Ref. TLL 7.099.

11.- Fragment de fons de copa, amb marca de cartel·la rectangular, amb les lletres «VA·FIRM» (RIBAS 1966, 28, 4). Corresponent a *Valerius Firmus*, possiblement de *Tritium Magallum* (MAYET 1984, pl. CCXIX, 672 i p. 201). Gl.: S-39 semibrillant; P.: L-20 de fractura recta i terrosa, amb presència de punts blancs. Ref. TLL 7.137.

12.- Fragment de fons de copa, possiblement de la forma Drag. 27 (RIBAS 1966, 28, 12 i 32, 1), amb marca de cartel·la rectangular on consta «O A^E FIR», fent nexa l'A amb l'E. Entre altres podria correspondre, malgrat que li falti el traç esquerre de la V, al terrissaire *Valerius Firmus*. Tampoc es poden descartar altres lectures més dubtoses, com *Aemilius Fla(..)*, de *Tritium Magallum* (?), *Cinus*

Aemilius (SOLOVERA-GARABITO 1986, 121, 10) o *Aemilius Firmus*, si bé aquest darrer, que tinguem notícia, no s'ha trobat, fins ara, documentat. En aquest sentit, el mal estat de conservació de la marca ajuda poc. Al dessota del vas presenta restes d'una inscripció feta *post coctionem* on es llegeix «IM RIIM IO^{IV} RII-STITVIT» (*im rem Iovi restituit*), possiblement interpretable com «I(...) M(...) va restituir-ho a Júpiter», tal vegada fent referència a una libació, o ofrena, a aquesta deïtat. Altres interpretacions serien, una, en el sentit d'interpretar que el semicercle que apareix al costat esquerre del segon traç vertical de la primera M fos equivalent a una P retrògrada, aleshores podria tractar-se de l'abreviatura d'*Imperator* i, l'altra, seria suposar que IM és abreviatura d'IMMVM i, aleshores, es podria traduir aproximadament com «va restituir a Júpiter la cosa més gran»³. En les parets exteriors del vas també s'aprecien dues línies d'un altre grafit incomplet. Gl.: S-37, semibrillant; P.: M-47, de fractura terrosa, amb presència de punts blancs i vacúols. Ref. TLL 5.176.

13.- Fragment de fons de vas en el qual es copsa la part final d'una marca de cartel·la oblonga amb les lletres «.../PA^T», fent nexa l'A i la T. Proposem la interpretació com «OF·VAL·PAT» (vegeu paral·lels a JEREZ LINDE 1996, p. 118, TV, i p. 120, núm. 32; també a MAYET 1984, pl. CCXX, núm. 679). Correspondria a *Valerius Paternus* de *Tritium Magallum* (Tricio - La Rioja). Gl.: S-37 semibrillant; P: L-25, de fractura recta i ondulada, amb presència de diminuts punts blancs. Ref. TLL 7.145.

14.- Fragment de fons de copa on s'observa la marca sencera, dins una cartel·la d'extremes bifids, amb les lletres «VAQVI». Trobaríem un paral·lel al núm. 716 de Mayet 1984. S'interpreta com *Valerius Qvietvs*. Com a paral·lels, podem esmentar una peça trobada a Numància (MAYET 1984, p. 185) i una altra de *Juliobriga* (SOLOVERA-GARABITO 1986, p. 123, 26). Gl.: S-39, de tonalitat mat; P.: L-25, de fractura recta i terrosa, amb presència de petits punts blanquinosos. Ref. TLL 7.144.

15.- Fragment de fons de pàtera en el qual veiem el final de la marca dins cartel·la rectangular amb les lletres «.../RI». De la R, sols veiem els traços inferiors. Pel final conservat, pot correspondre a les lectures «CANTABRI», de *Cantaber*, terrisser de *Tritium Magallum* (MAYET 1984, pl. CCVIII, núm. 12); «AITI·BRI», d'*Attius Brito* de *Tritium Magallum* (MAYET 1984, pl. CCVIII, núm. 54); «FIRMI·TRI», de *Firmvs Tritiensis* de *Tritium Magallum* (MAYET 1984, pl. CCXI, núm. 183); «OF·MATRI», de *Maternus Tritiensis*, de *Tritium Magallum* (MAYET 1984, pl. CCXIV, núm. 364); «PATQENTRI», de *Patricius Entri*(...) (MAYET 1984, pl. CCXVI, núm. 462), del qual sols coneixem un paral·lel a *Tarraco* (MAYET 1984, 161); «OF·SEGI·TRI», de *Segius Tritiensis*, també de *Tritium Magallum* (GARABITO-SOLOVERA-PRADALES 1989, 447, 3). Tampoc podem descartar la marca «LAPILI», on el terrisser *Lapillius*, o *L·Apillius*, de *Tritium Magallum*, escrivia la segona L amb el traç inferior lleugerament inclinat enlloc d'horitzontal. Gl.: R-25, semibrillant; P.: M-25, de fractura recta i presència de diminuts punts blancs. Ref. TLL 7.148.

16.- Fragment de fons de copa, possiblement de la forma Drag. 27, amb l'inici de l'arrencament del peu i restes de la marca del terrissaire «II/...». Possiblement, correspondria a la primera lletra d'inici de la marca, on sovint, en la producció hispana, abans de l'abreviatura de la paraula *officina* apareix l'expressió «EX». En aquest cas, l'E estaria escrita de forma arcaica (indicada solament amb dues línies verticals). Gl.: S-39; P.: M-47, de fractura recta i ondulada, terrosa, amb presència de petits punts blancs. Ref. TLL 7.142.

17.- Fragment de fons de pàtera corresponent a la forma Drag. 15/17, que conserva la característica motllura interna. La marca incompleta i dins cartel·la rectangular sols porta les lletres «OF/...», la qual cosa ens impossibilita d'esbrinar el terrissaire fabricant. Gl.: S-37 brillant; P.: M-35, de fractura recta i terrosa, amb petits punts blancs. Ref. TLL 7.134.

18.- Fragment de fons de pàtera, possiblement correspon a la forma Drag. 18. La marca, incompleta i dins cartel·la rectangular, només porta les lletres «OL...»; a l'F li manca, per la fractura, els traços horitzontals. Evidentment, no és possible esbrinar el terrissaire fabricant. Gl.: R-39 brillant; P.: M-37, de fractura recta i terrosa. Ref. TLL 7.135.

19.- Fragment de fons de copa, on sols es cospa l'inici de la marca en cartel·la rectangular i amb les lletres «OF/...». De l'F sols es conserva l'angle superior i, suposem, que estava escrita de forma retrògrada. Gl.: R-25 mat; P.: M-47, de fractura terrosa, amb petits punts blancs. Ref. TLL 7.140.

20.- Fragment de fons de copa, sols conserva l'inici de la marca en cartel·la oblonga i la meitat esquerra de la lletra O. Gl.: P-35 semibrillant; P.: L-25, de fractura recta i ondulada. Ref. TLL 7.146.

CONSIDERACIONS

És evident que la vil·la romana de Torre Llauder, a l'antiguitat, gaudiria d'una posició privilegiada i amb molt bones comunicacions a l'hora de rebre els millors productes ceràmics que en aquell moment s'estaven comercialitzant. Com hem pogut veure, un percentatge de més del 90% de les marques, el podem considerar provinent de *Tritium Magallum*. Aquest fet implica també, pel que fa a peces decorades trobades aquí, que un percentatge molt alt provindria dels terrissaires de la Rioja. Especulant com podrien haver arribat en aquest indret les peces, podem observar que la situació de la Rioja, tot i estar ubicada al centre-nord de la península Ibèrica, tindria un accés fàcil vers una via de navegació fluvial com seria la ruta pel riu Ebre, en aquella època molt més navegable que ara i obert al trànsit de mercaderies; aleshores, des d'allà seria molt fàcil arribar al Mediterrani, cobrir-hi la ruta costanera i així vendre els productes a les ciutats i vil·les del Litoral. Torre Llauder estaria connectada mitjançant el petit port que tindria (CLARIANA 2007-2008, 130) i això li permetria rebre vaixells de comerciants que hi acudirien per a la compra i venda dels seus productes. Tal com ens diuen Garabito, Solovera i Pradales, que han estudiat la difusió terrissera de la Rioja:

«Consideramos que los lugares de máxima concentración de estos productos son los de Baetulo, *Iluro* y Barcino; Soses, en la de Lérida, lugar en el que la totalidad de los fragmentos se identifican en sus aspectos técnicos, formales y decorativos con la producción de Bezares y Tricio; Tarraco, Sagunto, y de forma especial, el enclave de Valentia, en donde la TSH riojana alcanza porcentajes parejos a su coetánea la sigillata clara A, e incluso en algunos sectores llega a superarla. También, aparecen extendidas las cerámicas riojanas en núcleos como Ampurias, Tarragona, Rubí, Lérida, Termens, Bellvís, Nules, Segorbe, Olocau, Liria, Tossal, Alcoy, Lucentum, Ilici, Jumilla, Mula, Doña Inés, Algezares, Carthago Nova, Portman, Pollentina y Alayor ...» (GARABITO-SOLOVERA-PRADALES 1985, 138).

Hem d'apuntar també els dubtes que fins fa poc varen presentar les marques de *Valerius Paternus*, en tant que el seu nucli de distribució i comercialització més important, pel que fa al nombre de peces trobades, havia estat constatat pels entorns de la ciutat de Mérida (MAYET 1970, 5 i ss.; JEREZ LINDE 1996, 113 i ss.). No obstant això, actualment ja es pot assegurar llur filiació originària dels tallers de la Rioja, els quals haurien comptat amb un centre de redistribució a la capital de la *Lusitania* (SÁENZ PRECIADO, M.P. - SÁENZ PRECIADO, C. 1999, 70).

Podem apreciar com algunes d'aquestes marques ens mostren com s'associarien els terrissaires per tal d'optimitzar la producció (SOLOVERA-GARABITO 1986, 123, 26 i 125, 37), així ho veiem amb les marques de *Valerius Paternus*, *Valerius Firmus* i *Valerius Quietus*. Més dubtosa és la marca «O A^E FIR», en tant que no hem sabut localitzar cap paral·lel i, a més, tenim l'inconvenient que la impressió del segell està força mal conservat; però podria fer referència, entre altres, com hem apuntat abans, a l'associació d'*Emilius* i *Firmus*. Aquest fet de les associacions de terrissaires es veu encara més clar a la vista de les signatures grafitades en els motllos per fabricar peces decorades, que han estat trobats en el centre productor de *Tritium Magallum*.

Veiem com les formes que predominen aquí serien bàsicament copes de reduïda mida, possiblement destacaria la forma Dragendorff 27, encara que sols en dos casos s'ha pogut constatar amb seguretat que es tracti realment d'aquesta forma. Pel que fa als plats, o pàteres, veiem solament quatre fons amb marques de terrissaire, dels quals dos correspondrien amb seguretat a la forma Dragendorff 15/17 i una altra, molt possiblement, a la Dragendorff 18.

Ens crida l'atenció el fet del nombre relativament baix de marques enregistrades de *sigillata* hispànica, sols una vintena; ens sobta més la dada si ho comparem amb la producció sud-gal·lica on, a Torre Llauder, s'han comptabilitzat un total de setanta-sis marques de terrissaire (CLARIANA 2007-2008, 14-17), per tant, quasi quatre vegades més. Creiem que aquest fet bàsicament pot ésser a causa que les formes llises de la *sigillata* hispànica no sempre portaven marca de terrissaire.

Especialment interessants són els grafitos que trobem en dues d'aquestes peces i que foren efectuats, probablement, pels seus posseïdors. Un, sembla que correspondria a una indicació de pertinença: «SA» (?) i, l'altre, porta la inscripció referent al déu Júpiter: «IM RIIM IO^{IV} RII-STITVIT», que fa pensar que es tractaria d'una peça que hauria pogut tenir un ús destinat a alguna funció litúrgica o potser a un larari.

Finalment, pel que fa a la cronologia, hem d'apuntar que el grup de peces trobades a Torre Llauder i que divulguem en aquesta comunicació es pot situar entre els anys 50 i el 150 dC, que ve a coincidir amb el moment de màxima esplendor del taller de la Rioja.

Joan Francesc Clariana Roig

NOTES

- 1.- Tot i que amb molta anterioritat, des de l'any 1601 en què Jeroni Pujades va escriure la seva famosa *Crònica*, es tenen referències de diverses descobertes d'època romana en aquest mateix indret i, des d'aleshores ençà, s'han vingut repetint les notícies d'importants troballes en aquest lloc.
- 2.- El qual va ser interpretat com *Segitirirus* per Oswald (MAYET 1984, 200).
- 3.- Aprofito per fer constar el meu agraïment a Rosa Isabel Garí pel seu ajut en la traducció i interpretació del grafit.
- 4.- Abreviatures: Gl.= «Glanztonfilm» o vernís; P= pasta o argila; Ref.= número de referència o inventari; Drag.= Dragendorff.
En les descripcions de vernís i pasta, les referències, en lletra majúscula seguida d'una xifra, corresponen al codi de colors de Cailleux.

BIBLIOGRAFIA

ALMUZARA, R. «Las marcas de alfareros en las cerámicas sigillata aretina, sudgálica e hispánica de las ciudades y villas romanas de la comarca del Maresme (Barcelona)». Tesi de llicenciatura UAB (Barcelona 1973). Inèdita.

CAILLEUX, A. *Notice sur le code des couleurs des sols*. París (sense data).

CLARIANA, J.F. «Estudi de la ceràmica terra sigil·lata de Torre Llauder». *Memòria de la Secció Arqueològica del Museu de Mataró*, núm. 6 (Mataró 1974), 123.

– «Estat actual de l'estudi de la terra sigil·lata de la vil·la romana de Torre Llauder».

Memòria de la Secció Arqueològica del Museu de Mataró, núm. 7 (Mataró 1975), 64.

– «La "Terra Sigillata" sudgàlica de la vil·la romana de Torre Llauder (Mataró, El Maresme)». Tarragona 2007-2008 (inèdit).

– «La terra sigil·lata alt imperial de Can Modolell». *Estudis d'arqueologia i d'història de Cabrera de Mar* (Cabrera de Mar 2011), 59-106.

- CLARIANA, J.F.; PREVOSTI, M. «Memòria d'excavacions de l'atri, el passadís i l'aula 3 de la vil·la romana de la Torre Llauder (Mataró, el Maresme)». Mataró 2006 (inèdita).
- COLL, R. *Història Arqueològica de Premià* (Premià de Mar 2004).
- GARABITO, T. *Los alfares romanos riojanos. Producción y comercialización* (Madrid 1978).
- GARABITO, T.; SOLOVERA, M.E. «Terra sigillata hispànica de Tricio II. Marcas de alfarero», *Studia Archaeologica*, 40 (Santiago de Compostela / Valladolid 1976).
- GARABITO, T.; SOLOVERA, M.E.; PRADALES, D. «El alfarero Segivs Tritiensis», *Gerión* II (Anejos). (Madrid 1989), 441-459.
- JEREZ LINDE, J.M. «Valerius Paternus. Notas para la clasificación tipológica de las marcas alfareras procedentes de la cuenca media del Guadiana», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, vol. XXXII (Madrid 1996), 113-138.
- MAYET, F. «À propos de deux potiers de Mérida: *Valerivs Paternvs* et *Lapillivs* (problèmes de méthode)», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, vol. VI (Madrid 1970), 5-41.
– *Les ceramiques sigillees hispaniques* (París 1984).
- MEZQUÍRIZ, M.A. *Terra Sigillata Hispànica* (Valencia 1961).
- PASCUAL, M.P.; RIOJA, P.; GARCÍA RUIZ, P. «El centro alfarero de Sobrevilla. Badarán. La Rioja», *La exégesis como instrumento de creación cultural. El testimonio de las obras de Gregorio de Elbira. Antigüedad cristiana*, XVII (Murcia 2000), 291-312.
- PREVOSTI, M. *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*. Caixa d'Estalvis Laietana (Mataró 1981).
- RIBAS, M. *Els orígens de Mataró* (Mataró 1964).
– *La villa romana de la Torre Llauder de Mataró*. Excavaciones Arqueológicas en España, 47 (Madrid 1966).
– «La villa romana de la Torre Llauder de Mataró», *Noticario Arqueológico Hispànico, Arqueología*, 1 (Madrid 1972), 117-180.
– *Els orígens de Mataró*. Caixa Estalvis Laietana (reedició ampliada) (Mataró 1988).
- SÁENZ PRECIADO, J.C. «Nuevas perspectivas en el estudio de la *terra sigillata* hispànica». *Cæsaraugusta*, 78 (Zaragoza 2007), 387-394.
- SÁENZ PRECIADO, M.P. «El complejo alfarero de Tritium Magallum (La Rioja): alfares altoimperiales». *Terra Sigillata Hispànica. Estado actual de la investigación* (Jaén 1998), 123-164.
- SÁENZ PRECIADO, M.P.; SÁENZ PRECIADO, C. «Estado de la cuestión de los alfares riojanos. La *Terra Sigillata* Hispànica altoimperial», *Terra Sigillata Hispànica. Centros de fabricación y producciones altoimperiales. Homenaje a M^{ra} Ángeles Mezquíriz* (Jaén-Málaga 1999), 61-136.
- SOLOVERA, M. E.; GARABITO, T. «Los nombres de los ceramistas romanos de La Rioja: nuevas aportaciones», *Segundo coloquio sobre Historia de La Rioja* (Logroño 1986), 117-128.

2

8

4

5

10

11

12

Detall de la inscripció, peça 12

